

کهن‌الگوهای مشترک در داستان جمشید و فریدون با تکیه بر نگاره‌های شاهنامه شاه‌طهماسبی

چکیده

نقد کهن‌الگویی از رویکردهای اصلی نقد ادبی معاصر است که بر یافته‌های روانشناسی معاصر و به‌خصوص نظریات «کارل گوستاو یونگ» استوار شده است. در مقاله حاضر به نقد اسطوره‌شناختی دو شخصیت اسطوره‌ای جمشید و فریدون با تکیه بر شواهد و داستان‌های کتاب اوستا و شاهنامه و دیگر کتاب کهن همچون بندهشن و مینوی خرد پرداخته شده است. در این بررسی‌ها مشخص گردید که این شخصیت‌های اساطیری ایران باستان، خویشکاری‌ها و سرشت ایزدی داشته‌اند و جایگاه اصلی آن‌ها را می‌توان به‌عنوان ایزدان در باورهای کهن قوم هند و ایرانی مشاهده نمود. همچنین کهن‌الگوهای مشترکی در داستان جمشید و فریدون می‌توان مشاهده کرد که این کهن‌الگوها عبارت‌اند از: کهن‌الگوی زوج الهی، کهن‌الگوی شاه - موبد، کهن‌الگوی آرمانشهر، کهن‌الگوی گناه ازلی، کهن‌الگوی نامیرایی، کهن‌الگوی قربانی، کهن‌الگوی برادرکشی و کهن‌الگوی جدال خیر و شر. در این پژوهش تلاش گردیده تا به روش توصیفی - تحلیلی و با مقایسه دو شخصیت جمشید و فریدون از لحاظ ساختار و درون‌مایه، به بررسی تطبیقی عناصر کهن‌الگویی در این دو شخصیت پرداخته و الگوهای مختلف و مرتبط را در آن‌ها مورد بررسی قرار داده تا جنبه‌های مبهم این دو شخصیت اسطوره‌ای روشن گردد.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت کهن‌الگوهای مشترک در داستان جمشید و فریدون در شاهنامه، اوستا و کتب کهن.
۲. بررسی کهن‌الگوهای مشترک داستان جمشید و فریدون در نگاره‌های شاهنامه شاه‌طهماسبی.

سؤالات پژوهش:

۱. کهن‌الگوهای مشترک در داستان جمشید و فریدون در شاهنامه، اوستا و کتب کهن کدام‌اند؟
۲. کهن‌الگوهای مشترک داستان جمشید و فریدون در نگاره‌های شاهنامه شاه‌طهماسبی چگونه بازتاب یافته است؟

کلیدواژه‌ها: اوستا، شاهنامه، اسطوره، جمشید و فریدون، کهن‌الگو.

مقدمه

جمشید و فریدون از شخصیت‌های اسطوره‌ای کهن ایران زمین هستند که خصوصاً به خاطر رویارویی با شخصیت ضحاک همواره شهرت داشته‌اند، چنانکه می‌بینیم جمشید به دست ضحاک به دنییم شده و فریدون به ظلم هزارساله ضحاک پایان داده است. مقایسه متون پیش و پس از اسلام نشان می‌دهد این دو شخصیت اساطیری همواره به‌عنوان پادشاهی نیکو و فرخ سرشت قابل تقدیر و ستایش مردم بوده‌اند و عمری جاودان داشته‌اند، اما به دلیل گناهی که مرتکب می‌شوند، بی‌مرگی از ایشان ستانده می‌شود. همچنین شباهت‌های فراوان جمشید و فریدون به خدایان هندی، ما را بر آن می‌دارد که اسطوره جمشید و فریدون را اسطوره خدایی تغییر و تنزل یافته بدانیم. اسطوره‌های که برای بقا در زمینه‌های مختلف دینی همچنین فرهنگی حاصل از ادیان زرتشتی و اسلامی، ناچار نقش‌های متفاوتی برعهده گرفته‌اند اما همچنان ارتباط خویش را در لایه‌های پنهانی با جهان اساطیر حفظ نموده‌اند.

اسطوره‌های جمشید و فریدون و تغییر و تحولات مربوط به آن دو در گذر زمان و زمینه‌های مختلف دینی باتوجه به منابع قبل از اسلام (اوستا) و بعد از اسلام (شاهنامه) مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است. ضمن بررسی، مشخص شد که این دو شخصیت اساطیری، هرکدام در ادبیات ایران باستان، خویشکاری‌ها و سرشتی ایزدانه داشته و پیشینه و جایگاه اصلی آن دو در عقاید و باورهای کهن قوم هند و ایرانی است؛ اما به مرور زمان و باتوجه به تحولات خاص جهان ذهنی اقوام باستانی آریایی به دلیل نفوذ شرایط فرهنگی، اجتماعی، دینی و سیاسی هر عصر و وام‌گیری از سرزمین‌های همسایه، این اسطوره‌ها نیز متحول گردیدند.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال، آثاری فارغ از بحث تطبیق به‌طور جداگانه به بررسی کهن‌الگوها در شاهنامه و منابع تاریخی پرداخته‌اند. برای مثال، حبیبی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل اسطوره جمشید نقل شده در شاهنامه و تاریخ‌های اسلامی با رویکرد نقد کهن‌الگویی» به بررسی این اسطوره پرداخته‌اند. در این پژوهش، بررسی و تحلیل برخی از مهم‌ترین کهن‌الگوهای موجود در اسطوره جمشید، نقل شده در شاهنامه و تطبیق آن با مهم‌ترین آثار تاریخی نویسندگان مسلمان است که اسطوره جمشید را نقل شده است. نتایج به دست آمده حکایت از آن دارد که در شاهنامه و دیگر آثار ذکر شده، نقش‌آفرینی کهن‌الگوهای همچون: کهن‌الگوی نبرد خیر و شر (کهن‌الگوی نبرد قهرمان و ضد قهرمان)، کهن‌الگوی آرمان شهر، کهن‌الگوی پرواز، کهن‌الگوی جشن سال نو، کهن‌الگوی عمر طولانی، کهن‌الگوی گناه در اثر فریب خوردن از نیروهای اهریمنی، کهن‌الگوی سایه، کهن‌الگوی نقاب، کهن‌الگوی مجازات و... مشاهده می‌شود. براساس این کهن‌الگوها، تحلیل اسطوره جمشید امکان‌پذیر می‌شود.

در پژوهش فوق به اسطوره فریدون و بازتاب کهن‌الگوهای مشترک آن با جمشید در منابع اشاره نشده است لذا در پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است به این مباحث پرداخته می‌شود.

نتیجه‌گیری

جمشید و فریدون از مشهورترین فرمانروایان اساطیری ایران به‌شمار می‌آیند که از آن‌ها در بخش‌های مختلف اوستا یاد شده است. در متون اوستایی جمشید به صورت فرمانروایی آرمانی توصیف شده که بیماری، رنج، گرسنگی و مرگ در زمان او از زندگی مردمان دور بود. فریدون نیز با غلبه بر ضحاک [اژدیهاک]، خشک‌سالی و ظلم را از ایران زمین برکند.

شاید یکی از مهم‌ترین ارتباط جمشید و فریدون همانا ضحاک و گسستن فرّه از جمشید و پیوستنش به فریدون باشد. در این متن به مقایسه ادبی و اسطوره‌های جمشید و فریدون در متن اوستا و شاهنامه پرداخته و به ویژگی‌های مهم کهن‌گویی این دو شاه آرمانی دست‌یافته شد. در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی نیز هنرمندان کهن‌الگوهای جدال خیر و شر، مرگ، برادرکشی، و... مشاهده می‌شود.

منابع و مآخذ:

ابن‌فقیه، احمد بن محمد بن اسحاق. (۱۳۴۹). البلدان (بخش مربوط به ایران). مترجم ح. مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

اسماعیل‌پور، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). اسطوره، بیان نمادین. تهران: سروش.

اوستا. (۱۳۷۰). گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه. تهران: مروارید.

برسلی، چارلز. (۱۳۸۶). درآمدی بر نظریه‌ها و روش‌های نقد ادبی. مترجم: مصطفی عابدینی‌فرد، تهران: نیلوفر.

بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). ادیان آسیایی. ویراستار ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: چشمه.

پورداوود، ابراهیم. (۱۳۵۶). یشتها. به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.

ثعالبی نیشابوری، عبدالملک بن محمد. (۱۳۶۸). غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم. مترجم: محمد فضایی، تهران: نقره.

جاماسپ، جی. (۱۳۷۱). متون پهلوی. گزارش سعید عریان، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.

چهل امیرانی، لیلا؛ عرب‌زاده، جمال. (۱۳۹۸). «مقاله بازنمایی زال کودکی اسطوره‌ای در نگاره‌ای از شاهنامه شاه‌طهماسبی (با استفاده از رویکرد بینامتنیت)». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۲۴، شماره ۱، ۶۹-۷۸.

خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۶). شاهنامه و فرهنگ ایران. مترجم: فرهاد اصلانی، معصومه تقی‌پور، تهران: نشر محمود افشار، نشر سخن.

----- (۱۳۸۸). «جای رستم، آرش، اسفندیار، گشتاسپ، جاماسپ و اسکندر در خداینامه». نامه ایران باستان، شماره ۱۷ و ۱۸، ۲۴ - ۳.

----- (۱۳۶۶). «ببر بیان (رویین تنی و گونه‌های آن)». ایران‌نامه، ش دوم، ۲۲۷ - ۲۰۰.

----- (۱۳۶۳). «نامه‌ها و اظهارنامه‌ها». ایران‌نامه، شماره ۸، ۶۹۴ - ۶۹۰.

خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۹۰). آیا فریدون به یزدان ناسپاس شد؟ مجموعه مقالات همایش هزاره شاهنامه، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

دادگی، فرنبغ. (۱۳۷۸). بندهشن. مترجم: مهرداد بهار، تهران: انتشارات توس.

دوستخواه، جلیل. (۱۳۷۰). اوستا. تهران: مروارید.

دومزیل، ژرژ. (۱۳۸۳). سرنوشت شهریار، مترجم: مهدی باقی و شیرین مختاریان، تهران: شهر قصه.

دینوری، احمد بن داوود. (۱۳۹۰). اخبار الطوال. مترجم: محمود مهدی دامغانی، تهران: نی.

- ذکاء، یحیی. (۱۳۵۷). شاهنامه و باستانشناسی ایران، شاهنامه‌شناسی - مجموعه گفتارهای نخستین مجمع علمی بحث درباره شاهنامه. تهران: بنیاد شاهنامه‌شناسی.
- راشد محصل، محمدتقی. (۱۳۸۵). وزیدگی‌های زادسپرم - نگارش فارسی - آوانویسی - یادداشت‌ها - واژه‌نامه - تصحیح متن: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- (۱۳۸۹). دینکرد هفتم. تصحیح متن، آوانویسی - نگارش فارسی - واژه‌نامه و یادداشت‌ها. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۹). اژدها در اساطیر ایران. تهران: توس.
- رضی، هاشم. (۱۳۴۶). فرهنگ‌نامه‌ای اوستا. تهران: فروهر.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۷۸). سایه‌های شکار شده. تهران: نشر قطره.
- شایگان‌فر، حمیدرضا. (۱۳۸۰). نقد ادبی. تهران: دستان.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۴). انواع ادبی. تهران: فردوس.
- صدیقیان، مهین‌دخت. (۱۳۷۵). فرهنگ اساطیری - حماسی ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طبری، محمدبن‌جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری - تاریخ الرسل و الملوک. مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- عفیفی، رحیم. (۱۳۷۴). اساطیر و فرهنگ ایران. تهران: انتشارات توس.
- عرب گلپایگانی، عصمت. (۱۳۷۶). اساطیر ایران باستان. تهران: هیرمند.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ.
- قاسمی، علیرضا؛ نیکویی، علیرضا و چراغی، رضا. (۱۳۹۴). «بازخوانی داستان جمشید بر پایه گفتمان مهری - زردشتی، جستارهای نوین». شماره ۴۸، ۶۲ - ۳۳.
- قلی‌زاده، خسرو. (۱۳۸۷). فرهنگ اساطیر ایرانی، بر پایه متن پهلوی. تهران: کتاب پارسه.
- عهد عتیق، عهد جدید. (۱۳۸۸). مترجم: فاضل خان همدانی، ویلیام کلن و هنری مرتن، تهران: اساطیر.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۹۳). نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان. مترجم: ژاله آموزگار، احمد تفضلی، تهران: چشمه.
- کزازی، جلال‌الدین. (۱۳۸۲). نامه باستان - ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، از آغاز تا پادشاهی منوچهر. تهران: سمت.
- (۱۳۸۵). رؤیا، حماسه، اسطوره. تهران: نشر مرکز.
- (۱۳۷۰). مازهای راز: جستارهایی در شاهنامه. تهران: نشر مرکز.
- کویاجی، جهانگیر کورجی. (۱۳۷۱). پژوهش‌هایی در شاهنامه، گزارش و ویرایش جلیل دوستخواه، تهران: نشر زنده‌رود.

- کیا، صادق. (۱۳۵۳). شاهنامه و مازندران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- گردیزی، عبدالحی بن ضحاک. (۱۳۴۷). زین الاخبار. به اهتمام عبدالحی حبیبی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- گورین و همکاران. (۱۳۷۱). راهنمای رویکردهای نقد ادبی. مترجم: زهرا میهنخواه، تهران: انتشارات اطلاعات.
- لیک، گوندولین. (۱۳۸۵). فرهنگ اساطیر شرق باستان. مترجم: رقیه بهزادی، تهران: طهوری.
- محبوب، محمدجعفر. (۱۳۶۳). «بویه پرواز، (سوابق پرواز آدمیان در اعتقادهای دینی و مذهبی و داستان‌های عوام و آداب و رسوم ایرانیان، یهودیان و مسلمانان)». ایران‌نامه، شماره ۴، ۵۷۴ - ۵۴۳.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۹). تاریخ انبیاء - حیات القلوب. تهران: آدینه سبز.
- میرفخرایی، مهشید. (۱۳۹۰). روایت پهلوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی تهران.
- مقدسی، محمدبن طاهر. (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ، مترجم: محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.
- مینوی خرد. (۱۳۶۴). مینوی خرد، تصحیح و ترجمه احمد تفضلی، تهران: توس.
- ورمازن، مارتین. (۱۳۷۵). آیین میترا، مترجم: بزرگ نادرزاد، تهران: چشمه.
- ولی‌پور هفشجانی، شهناز. (۱۳۷۷). بررسی تاریخ اساطیری پیشدادیان با توجه به اوستا، متون پهلوی، شاهنامه و دیگر متون بعد از اسلام. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- وندشعاری، علی؛ سلیم‌پور، روح‌الله. (۱۴۰۱). «گونه‌شناسی و طبقه‌بندی فرش‌های تصویر شده در نگاره‌های نسخه شاهنامه طهماسبی». نگره، دوره ۱۷، شماره ۶۳، ۱۱۱-۹۵.
- هینلز، جان راسل. (۱۳۹۳). شناخت اساطیر ایران. مترجم: محمد حسین باجلان فرخی، تهران: اساطیر.
- هینلز، جان راسل. (۱۳۸۶). شناخت اساطیر ایران. مترجم: ژاله آموزگار، احمد تفضلی، تهران: آویشن.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۹۶). ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگو. مترجم: فرناز گنجی و محمدباقر اسمعیل‌پور، تهران: جامی.
- E.J.Brill,(۱۹۷۸), Encyclopaedia of Islam, Leiden: T.S.A. Pallas, vol.IV.
- Jamasp Asa, K.M., (۱۹۸۲), Aogəmaēcā, a Zoroastrian Liturgy, Wien.